

De val van Constantinopel (1453): een keerpunt in de geschiedenis?

Rolf Strootman

Panorama van de verovering

Sinds begin dit jaar is Istanbul een nieuw museum rijker: Historisch Museum 1453. Centraal staat een reusachtig panoramaschilderij dat een beeld geeft van de inname van de stad door Osmaanse troepen in de ochtend van 29 mei 1453. Kosten noch moeite zijn gespaard om er een overweldigende visuele en auditieve ervaring van te maken. Bussen vol uitgelaten Turkse schoolkinderen rijden af en aan. Buitenlandse toeristen weten hun weg naar het museum, dat buiten de muren tegenover de Poort van de Heilige Romanus ligt, nog niet te vinden. Voor hen is dit spektakel dan ook niet bedoeld.

Het museum, dat geopend werd in het bijzijn van premier Erdoğan, is een uiting van de snelle veranderingen die plaatsvinden in het huidige Turkije, waar met het verdwijnen van het Kemalisme ook de door Atatürk gedecreteerde anti-Osmaanse staatsideologie in rap tempo plaatsmaakt voor een nieuw soort nationalisme dat Turkije onomwonden als opvolgerstaat van het Osmaanse Rijk beschouwt. De Osmaanse verovering van Constantinopel wordt gepresenteerd als de *Turkse verovering van Istanbul*. Dat tot halverwege de negentiende eeuw de meeste Osmanen geen Turken waren en de meeste Turken geen Osmanen wordt gemakshalve vergeten. Evenals het feit dat Constantinopel na 1453 gewoon Constantinopel bleef heten.¹ Het uit een imposante wolkenmassa stromende zonlicht recht boven de centrale voorstelling van het panorama – het hijsen van het Osmaanse oorlogsvaandel op een van de torens – suggereert zelfs goddelijke betrokkenheid. Precies aan de overzijde van het cirkelvormige panorama, bevindt zich niet toevallig de door de zonnestralen uitgelichte figuur van Mehmet II.

¹ De officiële naamsverandering van Constantinopel in Istanbul vond pas plaats in 1926, op last van Atatürk, juist omdat hij daarmee de herinnering aan het Osmaanse Rijk wilde uitwissen.

Afbeelding 1: Het hijsen van de vlag op de torens van Constantinopel. Detail van Panorama 1453

De nieuwe Alexander

Wie 1453 zegt, zegt Mehmet. Of Fatih, ‘de Veroveraar’, zoals de Turken hem eerbiedig noemen. Het gehele oude stadscentrum van het huidige Istanbul, de deelgemeente Fatih, is naar hem vernoemd.² Of beter gezegd, naar de Fatih Moskee: het enorme moskeecomplex dat hij kort na de verovering midden in de stad bouwen liet op de ruïnes van de Kerk der Heilige Apostelen, waar Constantijn de Grote en vele Byzantijnse keizers begraven waren. Juist daar bouwde hij zijn eigen *türbe* (mausoleum), om aan te geven dat de stad opnieuw gesticht was en dat Mehmet een nieuwe Constantijn was. Van de vele als heiligen vereerde sultans is Mehmet nog altijd degene die de meeste verering bij zijn tombe geniet.

² Sinds de opheffing van het stadsdeel Sultanahmet, begin 2010, omvat deze deelgemeente ook het toeristische oostelijke deel van de oude stad.

Afbeelding 2: Mehmet II leidt de laatste aanval op de stad. Detail van Panorama 1453

Mehmet de Veroveraar (regeerde 1451-1481) is een fascinerende figuur. De vermaarde Istanbul-kenner John Freely wijdde onlangs een biografie aan hem, waarin hij benadrukte wat Mehmet vooral zo interessant maakt: het feit dat alle pogingen om de expansie van het Osmaanse Rijk te vatten in een clichématig raamwerk van een oost-west-conflict (of erger: als een versmelting van ‘west’ en ‘oost’) van hem afglijden als regendruppels van een paraplu. Aan zijn hof verbleven Griekse, Arabische, Turkse, Perzische en Italiaanse kunstenaars en geleerden. Zo was de architect van de Fatih Moskee een Griek genaamd Christodoulos.

Mehmet wilde een nieuwe Alexander de Grote zijn. In zijn bibliotheek bevond zich een kopie van Arrianos' *Anabasis van Alexander*, de belangrijkste oud-Griekse geschiedenis van Alexanders veldtochten; tot diezelfde bibliotheek behoorde vanaf ongeveer 1468 ook een werk getiteld *De Geschiedenis van Mehmet de Veroveraar* van Kritoboulos, eveneens in het Grieks, en opmerkelijk genoeg vervaardigd door dezelfde hand die ook de *Anabasis* voor de sultan kopieerde.³ Die twee werken hoorden duidelijk bij elkaar. Evenals Alexander bezocht

³ De geschiedenis beschrijft Mehmeds regering van 1451 tot 1467; een vertaling door Charles Riggs en Hilal Inalcik verscheen in 1954 bij Princeton University Press onder de titel *History of Mehmed the Conqueror*.

Mehmet Troje om eer te bewijzen aan de helden uit de *Ilias*; Mehmet's eigen exemplaar van het epos, vervaardigd door de Byzantijnse geleerde Johannes Dokeianos, wordt nog steeds bewaard in de bibliotheek van het Louvre in Parijs. Ook zou Mehmet in zijn bibliotheek honderdtwintig manuscripten verzameld hebben die eens toebehoorden aan Constantijn de Grote. Ondertussen was Mehmet moslim. Zijn monarchale titels waren Sultan (vorst), Gazi (strijder voor het Geloof) en, vanaf 1453, Caesar (Keizer).

Mehmet was geboren in Europa, in de Osmaanse hoofdstad Edirne (het oude Adrianopel in Thracië), als zoon van sultan Murat II (1421-1451) en een Servische of Macedonische concubine genaamd Hüma. Bij Mehmet's troonsbestijging bestond het Osmaanse Rijk iets langer dan een eeuw en omvatte een territorium dat grofweg samenviel met het voormalige Byzantijnse Rijk: Anatolië, de Balkan en Griekenland. Het enige stukje Byzantium dat nog niet was ingelijfd, was het geografische en symbolische hart van wat nog steeds officieel het Romeinse Rijk was: de stad Constantinopel.⁴ Mehmet was amper eenentwintig jaar oud toen hij de aanval opende op de "Koningin der Steden".

De türbe van Mehmet, na een aardbeving in de 18e eeuw opnieuw opgebouwd in rococo-stijl

⁴ De meer gebruikelijke benaming Byzantijns Rijk is een moderne vinding; de Byzantijnen noemden zichzelf 'Romeinen'.

Het verlangen naar de Stad

Constantinopel stond bekend onder vele namen: het Nieuwe Rome, het Nieuwe Jeruzalem, de Koningin der Steden, de Stad der Heiligen, de Rode Appel, het Oog van de Wereld. Meestal echter sprak men eenvoudigweg van 'de Stad'. Een veelgehoorde (maar verre van zekere) verklaring van 'Istanbul', de volksnaam die al vanaf de late Byzantijnse tijd bestond en waarvan de betekenis onbekend is, is dat deze is afgeleid van de Griekse uitdrukking *eis tēn polin*, "naar de Stad". Hoe het ook zij, het is in ieder geval veelbetekenend dat het voor iedereen op slag duidelijk was wat bedoeld werd wanneer sprake was van *de stad*. Gelegen op een kruispunt van twee belangrijke verbindingswegen – de landweg tussen Europa en Klein-Azië en de zeestraat die de Middellandse Zee en de Zwarte Zee met elkaar verbond – en in het bezit van een unieke natuurlijke haven – de Gouden Hoorn – leek de kolonie Byzantion die hier in de zevende eeuw v.Chr. door Grieken uit Megara gesticht werd als het ware voorbestemd om het hart van de wereld te worden. Een kleine duizend jaar later gebeurde dat ook: in 330 n.Chr. herstichtte keizer Constantijn de Grote de stad en het duurde niet lang of "Konstantinopolis", de Stad van Constantijn, was de nieuwe hoofdstad van het Romeinse Rijk, de zetel van het keizerschap en daarmee het symbolische centrum van de wereld.

Wie de Stad bezat, bezat ook de status van Keizer, de enkelvoudige 'koning der koningen' die namens God over de wereld heerste. Gedurende de middeleeuwen waren met name islamitische veroveraars erop gebrand Constantinopel in te nemen. Volgens een apocriefe *hadith* (uitspraak) van de profeet zou deze er zelfs hoogstpersoonlijk opdracht toe hebben gegeven. Tweemaal werd de stad door de Arabieren belegerd: van 669 tot 679 en opnieuw in 717. Evenmin als eerder de Gothen, Hunnen, Slaven, Avaren en Perzen, en later de Bulgaren, Russen (viermaal tussen 860 en 1043) en Pecheneq-Turken, slaagden zij erin de machtige landmuren te doorbreken. Geen stad ter wereld heeft zoveel belegeringen doorstaan als Constantinopel. Slechts eenmaal was de stad (vanaf het water) ingenomen: door de Kruisvaarders en Venetianen in 1204. Het Byzantijnse Rijk liep toen al op zijn laatste benen en het zou de plunderingen en het wanbestuur door de "Franken" niet meer te boven komen. De stad die Mehmet in april 1453 aanviel was grotendeels ontvolkt. Vele prachtige monumenten waren in verval geraakt door achterstallig onderhoud. Kerken stonden leeg of waren ingestort. Het reusachtige Keizerlijk Paleis aan het Hippodroom deed dienst als steengroeve. Wel werd nog altijd de Haghia Sophia, het grootste en heiligste gebouw van de stad, in ere gehouden.

De kanonnen van 1453

Het leger dat op vrijdag 23 maart 1453 Edirne verliet en oostwaarts naar Constantinopel marcheerde, was even multi-etnisch als het Osmaanse rijk zelf. De kern ervan bestond uit Turkse *sipahi*: geharnaste edelen te paard die grond kregen in het gebied dat zij hadden helpen veroveren. De sultan was in hun ogen een *primus inter pares* en door hun onafhankelijke positie ten opzichte van het huis van Osman, de stichter van de dynastie (1280-1324), waren zij strikt genomen geen 'Osmanen'. Tegenover de sipahi stonden de *janitsaren*: destijds ongeveer vijfduizend infanteristen, slaven van de sultan, die als kind gerekruteerd waren onder de christelijke bevolking van de Balkan. Afgesneden van hun *roots* en tot moslim gemaakt, opgroeiend in de omgeving van de heerser die hun bijzondere carrièrekansen bood (ook de generaals en ministers van het rijk kwamen voort uit deze geprivilegieerde slavenkaste), waren deze *household troops* extreem loyaal en vormden zo een ideaal tegenwicht tegen de onafhankelijk ingestelde, landbezittende sipahi-aristocratie. De janitsaren waren beroemd om hun discipline en gevreesd om hun doodsverachting. Deze tweevoudige kern werd aangevuld met Turkmeense boogschutters te paard en troepen die geleverd werden door christelijke vazalkoningen en geallieerde vorsten (in 1453 vochten vooral veel Serviërs met de Osmanen mee). Tenslotte was er de lichte van islamitische boeren van het Anatolische platteland die het zware werk deden en wier leven niet veel waard was.

Knielende janitsaar. Tekening van Bellini, een van Mehmeds hofkunstenaars

De verdediging van de stad werd geleid door de laatste Byzantijnse keizer, Constantijn XI, destijds ongeveer veertig jaar oud en een ervaren militair en organisator. In de Griekse nationalistische traditie geniet hij een even heilig ontzag als Mehmet in de Turkse. Constantijn is de Griekse *once and future king*. Omdat hij spoorloos verdween in de mêlee van de laatste dag van de belegering, worden aan zijn persoon bijna messianistische verwachtingen verbonden. Op de dag waarop het God behaagt om Constantinopel aan de christenen terug te geven, zal hij terugkeren.

Afbeelding 5: standbeeld van Constantijn XI in Athene

Constantijn wist wat hem boven het hoofd hing. Al in 1451 waren de Osmanen begonnen met de bouw van twee forten op de oevers van de Bosporus, op Byzantijns grondgebied. Het was duidelijk waar dit zogeheten Kasteel Europa en Kasteel Anatolië voor bedoeld waren:

om de vaargeul te kunnen afsluiten en op deze manier de bevoorrading van Constantinopel lam te leggen. Constantijn had officieel protest aangetekend maar Mehmet had hem zelfbewust geantwoord: "Beide oevers behoren mij toe, Europa én Azië."

De keizer wachtte niet af en bracht de stad in gereedheid voor een belegering. Bruggen werden afgebroken, poorten dichtgemetseld, wapens en iconen naar de muren gebracht. De Gouden Hoorn werd afgesloten met een ketting. De keizer deed bovendien een oproep uitgaan naar de christelijke vorsten van Europa om de heilige stad van Constantijn de Grote te helpen verdedigen tegen de islam. Hij vond geen enkel gehoor. Het grote Schisma, de rivaliteit tussen de katholieke en Grieks-orthodoxe kerk, was daaraan met name debet. Ten einde raad accepteerde Constantijn het gezag van de paus, in de hoop dat deze zou oproepen tot een kruistocht tegen de Turken, en voerde in de voornaamste basiliek van zijn stad, de Haghia Sophia, de katholieke liturgie in. Het werkte averechts. De orthodoxe clerus veroordeelde Constantijn in ongemeen harde bewoordingen en drong er bij de gelovigen op aan de Haghia Sophia te mijden. Vervolgens greep de angst om zich heen dat nu de heiligste kerk van de christenheid leeg en stil was geworpen, Constantinopel gedoemd was en het Einde der Tijden op handen. De paus liet ondertussen niets van zich horen. "Wij kregen evenveel hulp van Rome," schreef later een overlevende verbitterd, "als van de sultan van Egypte." Alleen de Genuezen en Catalanen stuurden contingenten van enkele honderden manschappen, die een cruciale rol zouden spelen bij de verdediging van de stad. De kapitein der Genuezen, Giovanni Giustinianu Longo, was de meest formidabele tegenstander die Mehmet in zijn carrière treffen zou.

Constantijn had evenwel één troef in handen: de muren van Constantinopel. Het gehele, enorme oppervlak van de stad was ommuurd. Aan de Zee van Marmara en langs de oevers van de Gouden Hoorn liepen de moeilijk benaderbare Zeemuren. Aan de westelijke landkant strekten zich de vermaarde Muren van Theodosios uit, meer dan 6,5 kilometer lang van zuid naar noord, drievoudig met een diepe gracht ervoor en voorzien van 192 gevechtstorens. De muren waren gebouwd tussen 412 en 422 n.Chr. en hadden talloze aanvallen weerstaan. De muren golden, indien adequaat bemand, als onneembaar. Nog maar dertig jaar geleden, in 1422, hadden de Osmanen de stad ook al eens tevergeefs aangevallen.

Groot was dan ook de ontsteltenis onder de Grieken toen op de tweede dag van het Griekse Paasfeest de Osmaanse troepen, "even talrijk als de sterren", uit de heuvels van het Belgrade Woud naar beneden stroomden. Want ook Mehmet bleek een troef in handen te hebben: belegeringsartillerie.

Afbeelding 6: Gerestaureerd deel van de landmuren van Constantinopel

Al vanaf het begin van de vijftiende eeuw bestond er, met name in Italië, een wedloop om zo groot mogelijke kanonnen te gieten. Iedere zichzelf respecterende vorst bezat er een. Zo had Milaan de “Onoverwinnelijke Galeazza” en werd Siena beschermd door een kanon van 8,5 ton dat 130 kilo zware steenblokken afschoot. In Gent had men de “Dulle Griet”: 15 ton zwaar en 5,5 meter lang. Maar de stukken die de Hongaarse gieter Orban voor Mehmet maakte, overtroffen in omvang alles wat eerder was gedaan. Bijna zes meter lang waren ze en in staat om granieten kogels van 300 kilo af te schieten. En Mehmet bracht niet één maar dertien van deze reuzenkanonnen mee. Elk stuk werd voortgesleept door driehonderd Anatolische boeren en honderdveertig ossen over een van tevoren geprepareerde weg.

De val van Constantinopel

Het duurde dagen voordat de kanonnen waren ingeschoten. Bovendien vuurden ze niet veel vaker dan tweemaal per dag. De gaten in de muren werd ’s nachts door de verdedigers weer opgevuld met puin en houten palissades. Zo duurde het nog twee maanden voordat de Osmanen doorbraken. Het spectaculaire verloop van de belegering is uitvoerig gedocumenteerd in zowel Griekse als Turkse ooggetuigenverslagen.

Een van de kanonnen in actie. Tekening P. Dennis in S. Turnbull, *The Walls of Constantinople* (2004)

De laatste, massale stormloop begon met de eerste zon van dinsdag 29 mei. De verdedigingswerken waren inmiddels zo zwaar beschadigd – de buitenmuren waren op maar liefst negen plaatsen doorbroken – en de schaarse verdedigers dermate uitgeput en gedemoraliseerd, dat de afloop bij voorbaat vaststond. Keizer Constantijn woonde een laatste mis bij en nam afscheid van zijn aanvoerders en hovelingen. Hij legde zijn regalia af en verdween in het strijdgewoel bij de Romanus Poort.

In de namiddag reed Mehmet de Veroveraar op een wit paard de stad binnen. Bij de Hagia Sophia steeg hij af, raapte stof op van de grond en strooide dat op zijn hoofd uit deemoed voor God. In de enorme kerk hadden zich duizenden angstige Grieken verzameld. In een film die in het historisch museum Panorama 1453 vertoond wordt, zien we hoe de (blonde!) bevolking van Constantinopel sidderend bijeen staat wanneer Mehmet de Hagia Sophia bereikt. Dan maakt de sultan een verzoenend gebaar en zegt op vriendelijke toon dat niemand iets te vrezen heeft. De gezichten ontspannen en al snel durft men weer te lachen. In werkelijkheid verliep het wel even anders. Omdat de stad zich niet had overgegeven, moest deze volgens het destijds vigerend oorlogsrecht drie dagen geplunderd worden. De inwoners, de asielzoekers in de Hagia Sophia inclusief, werden gedood of in slavernij weggevoerd. Dit overigens tegen de zin van Mehmet, die van Constantinopel zijn nieuwe hoofdstad wilde maken. Hij had daarom als zijn aandeel in de buit alle gebouwen opgeëist en het

was de plunderende krijgers verboden er schade aan toe te brengen. Later zou hij de stad opnieuw bevolken door de gespaarde huizen gratis weg te geven aan Griekse en Joodse migranten en het patriarchaat van de orthodoxe kerk naar de stad terug te halen. Een halve eeuw later was de bevolking alweer aangegroeid tot honderdduizend zielen en rond 1600 was Constantinopel met een half miljoen inwoners onbetwist de grootste stad van de wereld.

De val van Constantinopel wordt vaak gezien als een keerpunt in de geschiedenis, zelfs als het officiële einde van de middeleeuwen. In één opzicht is dat ook wel terecht: de efficiëntie en grootschaligheid van het Osmaanse gebruik van vuurwapens, een terrein waarop zij ook de volgende anderhalve eeuw op Europa zouden blijven voorlopen, veranderde de oorlogvoering wezenlijk. Daar staat tegenover dat de Osmanen het Byzantijnse grondgebied al ver vóór 1453 vrijwel geheel in handen hadden. De echte neergang van het Byzantijnse Rijk was al in 1204 begonnen toen de kruisvaarders de stad leegplunderden. Constantinopel was in 1453 een provinciale enclave en bloeide pas weer op ná de Osmaanse verovering. “The fall of 1204 [was] an unmitigated misfortune; that of 1453 ... replaced a dying empire by a younger and more vital people”, schreef al in 1956 een recalcitrante historicus.⁵ Maar voor de Osmanen was zelfs dat niet waar: Mehmet beschouwde zijn imperium als een voortzetting van de opeenvolging van wereldrijken die kenmerkend is voor de geschiedenis van het Midden-Oosten en het Middellandse Zeegebied, met name het Romeinse Rijk. Met de verovering van Constantinopel en het verslaan van Constantijn XI verwierf Mehmet ook formeel het keizerschap, en konden zijn opvolgers zich vol trots presenteren als wereldheerser, als *padishah* (Grote Koning) iets wat geen van hen vóór 1453 ooit gedaan had.

Aanbevolen literatuur

- Roger Crowley, *Constantinople 1453: The Last Great Siege* (Londen: Faber & Faber, 2005).
- John Freely, *The Grand Turk: Sultan Mehmet II - Conqueror of Constantinople and Master of an Empire* (New York: The Overlook Press, 2009).
- Steven Runciman, *The Fall of Constantinople 1453* (Cambridge: Cambridge University Press, 1965); een Nederlandse vertaling verscheen bij Fibula-Van Dishoeck (Haarlem 1979).

⁵ R. Liddell, *Byzantium and Istanbul* (London: Jonathan Cape, 1956) p. 121.